

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ՀՈՒՄԱՆԻՍՏՆԵՐԻ ՀԱՅԱՆՎԵՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՄԻԴՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻՑ ՀԵՏՈ ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ

Բանալի բառեր – գերմանացի, հումանիստ, հայանվեր, կոտորածներ
Պարսկաստան, գործունեություն. Լեփսիուս, որբանոց:

Համիդյան կոտորածների ծավալումը վտանգված հայությանը սատարելու առաքելության կոչեց տարբեր երկրների մարդասերների: Գերմանացի բարեկամների հայօգնության աշխատանքները համակարգելու համար, Յոհաննես Լեփսիուսի նախաձեռնությամբ, 1896 թ. հունիսին ստեղծվեց Հայաստանի օգնության գերմանական միությունը, որը բաղկացած էր երկու՝ Բեռլինի և Ֆրանկֆուրտի հիմնական կոմիտեներից: Հայաստանի օգնության գերմանական միությունը կոտորածների տարբեր շրջաններում բացեց որբանոցներ, արհեստագործական ձեռնարկություններ եւ հիվանդանոցներ: Բեռլինի կոմիտեն, կարճ ժամանակ անց առանձնանալով, դարձավ ինքնուրույն կազմակերպություն և վերանվանվելով Գերմանական արևելյան առաքելություն (այսուհետ՝ ԳԱԱ)՝ Լեփսիուսի ղեկավարությամբ հետևողականորեն շարունակեց իր փրկարար աշխատանքները, որոնք անգնահատելի նշանակություն ունեցան սովամահության դատապարտված բազմահազար հայ որբերի և անօթևան այրիների փրկության գործում:

Կոտորածներից հետո անասելի զրկալից պայմաններում տասնյակ հազարավոր հայ փախստականներ էին կուտակվել Թուրքիայի հարևան երկրներում, որտեղ նրանք առանց աջակցության ի վիճակի չէին գոյատևել: Քանի որ փախստականները մեծ թիվ էին կազմում Պարսկաստանում, հատկապես Սալմաստի և Ուրմիայի շրջաններում, Լեփսիուսն ու նրա աշխատակիցները որոշեցին իրենց

գործունեությունը ծավալել նաև այնտեղ: Ըստ այդմ՝ Դավիթ Իսմայել անունով մի ասորի ուսուցչի, որին Լեփսիուսն անձնապես ծանոթ էր, հանձնարարվեց այցելել կարիքի գոտիներ և վատթար վիճակում գտնվող փախստականներին ցուցաբերել առաջին օգնություն, միաժամանակ որբանոցային խնամքի վերցնելու նպատակով հավաքագրել որբ երեխաների:¹

Դ. Իսմայելը նախ այցելեց Թավրիզ և Մալմաստ, որտեղ օթեւանել էին համապատասխանաբար 3000 ու 5000 փախստականներ, հիվանդներին եւ առավել ծանր դրության մեջ գտնվողներին հագուստ, վերմակներ ու որոշ դրամ հատկացնելուց հետո մարտին մեկնեց Ուրմիա՝ ասորի փախստականների հիմնական հավաքատեղի՝ այնտեղ շարունակելով աշխատանքները:² Նա տեղեկացնում է. «Ուրմիայում կա 10000 փախստական, ու դեռ այդքան էլ կլինեն Ուրմիայի և պարսկական սահմանի միջև: Եթե Դուք կամենում եք նրանց համար ինչ-որ հիմնավոր բան անել, ապա որքան հնարավոր է շուտ այստեղ մի գերմանացի պետք է գա... Ես մինչ այժմ այցելել եմ 8000 փախստականի ու միայն փոքր օգնություն եմ կարողացել ցուցաբերել: Կարիքը շատ մեծ է, իսկ իմ հնարավորությունները՝ չնչին»:³

Դ. Իսմայելի այդ տեղեկության հիմամբ որոշվեց որբանոցը հիմնել Ուրմիայում, որտեղ նա սկսել էր որբերի հավաքագրումը:⁴ Այդ առաջադրանքը հանձնարարվեց պաստոր Հանս Ֆիշերին, որն իր կնոջ և երկու օրիորդների՝ Մարիա և Մարգարետ Պաուլատների հետ մայիսի 1-ին Բեռլինից ճանապարհվելով Պարսկաստան՝ երկու ամիս

¹ Տե՛ս «Das deutsche Hilfswerk für Armenien», «Der Christliche Orient» (այսուհետ՝ ChOr), 1897, S. 331. Դ. Իսմայելին այդ նպատակով հատկացվել էր 11.000 մարկ. անդ, էջ 280:

² Անդ, էջ 279-280. խոսքը վերաբերում էր Թուրքիայի քրդական շրջաններում ապրող մոտ 20.000 նեստորական ասորիներին, որոնք 1895-1896 թթ. քրդերի դեմ երկարատև պայքարից հետո դիմեցին փախուստի՝ կուտակվելով հիմնականում Պարսկաստանի Ուրմիայի շրջանում:

³ Անդ:

⁴ Անդ:

անց արդեն Ուրմիայում էր:⁵ Այնտեղ իրադրության մանրագնին ուսումնասիրությունից հետո, սակայն, նպատակահարմար գտավ մեկ որբանոցով չբավարարվել, ինչը, անշուշտ, խորապես կշռադատված էր: Հայ փախստականները, հիմնականում կենտրոնացած լինելով Սալմաստի շրջանում, Ուրմիայում մեծ թիվ չէին կազմում.⁶ բացի այդ՝ այնտեղ արդեն հիմնվել և գործում էին բարեգործական մի շարք հաստատություններ, մինչդեռ Սալմաստի շրջանում քրդերի վայրագությունների, նաև հայ «հեղափոխականների» վերաբերյալ ամենուր, այդ թվում՝ Եվրոպայում տարածված լուրերի պատճառով դեռ ոչ մի ընկերություն այնտեղ մուտք չէր գործել:⁷

Իրադրությանը տեղում ծանոթանալու և այդ լուրերի իսկությունն անձամբ ստուգելու նպատակով Հ. Ֆիշերն իր աշխատակիցների հետ մեկնեց Սալմաստ, որտեղ համոզվեց, որ «հայ հեղափոխականների» առասպելը թուրքական իշխանությունների ստահող քարոզչության հետևանքն էր և իրականությանը չէր համապատասխանում: Նա՝ ընկերությանն ուղղված իր նամակներից մեկում գրում է. «Այն, ինչ այդտեղ հայերի հեղափոխական

⁵ Տե՛ս **R. Schäfer**, *Geschichte der Deutschen Orient-Mission*, Potsdam 1932, S. 15. Հ. Ֆիշերը ճանապարհին Էջմիածնում այցելեց նաև Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որը նրան խոստացավ իր աջակցությունը ցուցաբերել և Պարսկաստանում գտնվող քրիստոնեական հնագույն հաստատությունը՝ Ս. Թադևոսի վանքը, տրամադրեց նրան. „Das deutsche Hilfswerk für Armenien“, „ChOr“, 1897, S. 331:

⁶ Տե՛ս **H. Fischer**, *Aus unserer Arbeit in Persien*, „ChOr“, 1897, S. 422:

⁷ Անդ: Դրանց էությունը պարզաբանելու համար նշենք, որ Սալմաստում ձեռավորվել էին հայկական զինված խմբեր, որոնք իրենց առջև խնդիր էին դրել՝ հայ բնակչությանը պաշտպանել քրդական ցեղերի հարձակումներից: Նրանք Պարսկաստանի մահմեդական շրջաններում մեծ սարսափ էին տարածել, որից օգտվելով, սակայն, թուրքական իշխանությունները դարձյալ շահարկում էին «հայ հեղափոխականների»՝ հայտնի խաղաքարտը: Որոշակիորեն պարզ էր նաև այդ ամենի ենթատեքստը. Թուրքիայի սահմանի մոտ հայ փախստականների կուտակումները անհանգստություն էին պատճառում այդ երկրի կառավարությանը, որը, օգտվելով Պարսկաստանի կառավարության թուլությունից և թողտվությունից, ջանում էր հայկական տարրը թուլացնել և ոչնչացնել սահմանագոտում ապրող մահմեդական բնակչության միջոցով: Դա հնարավոր կլիներ միայն այն դեպքում, եթե հայերին արգելվեր զենք կրել. տե՛ս **M. Paulat**, *Meine Erlebnisse in Persien*, „Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes“ (այսուհետ՝ „AAH“), 1898, էջ 63:

ձգտումների վերաբերյալ փսփտում են, ես համարում եմ սին հերյուրանք՝ հորինված Թուրքիայի պատվին: Արդյո՞ք հանցագործությունը, որը Եվրոպայի աչքերում այդ մարդկանց այնպես դատապարտելի է դարձնում, որ կարծես խոսքը վերաբերում է ահաբեկիչների և ռաբարկուների, այն է՝ նրանք ներգաղթող փախստականներին լեռներում փոքր-ինչ ընդառաջ են գնում՝ օգնելու և քրդերի հարձակումներից փրկելու համար: Կամ՝ զուցե այն, որ նրանցից ոմանք որսորդական հրացաններ ունե՞ն: Այդ դեպքում ես էլ եմ հեղափոխական և նմանապես ամեն ոք Պարսկաստանում, ով այդպիսի զենքեր կարող է գնել, քանի որ բոլորն էլ դրանցից ունեն»:⁸

Որոշում կայացվեց Սալմաստում ևս առանձին օգնության առանձին մարմին հիմնելու վերաբերյալ: Ֆիշերն ու իր աշխատակիցները նախ գնեցին հաց և հագուստ՝ բաժանելով սովահարներին: Այնուհետև բոլորովին անօթևանների համար Կալասար գյուղում վարձակալվեցին երկու աղքատանոցներ, որոնց կից հիմնվեց նաև հիվանդանոց՝ հանձնվելով մի հայ բժիշկի տնօրինությանը:⁹ Բացի այդ՝ չքավոր կանանց համար ստեղծվեց կարի արտադրամաս, որտեղ բավարար աշխատավարձով, հերթափոխային կարգով օրական աշխատում էին 40-50 կանայք՝ այդպիսով ի վիճակի լինելով իրենց ընտանիքների մասին հոգ տանել: Այնուհետև սկսվեց որբերի հավաքագրումն ու որբանոցի հիմնումը. վերջինս գտնվում էր Կալասարում վարձակալված մի երկհարկանի շենքում:¹⁰

Այսպես՝ 1897 թ. ամռանն Ուրմիայում հիմնվեց ասորական, իսկ Սալմաստում (Կալասար)՝ հայկական որբանոց, որի ժամանակավոր ղեկավարումը, Հ. Ֆիշերի ցուցումով, ստանձնեց ուրմիաբնակ հայ փախստական Միհրան Բաղդասարյանը:¹¹ Այնտեղ

⁸ H. Fischer, Aus unserer Arbeit in Persien, S. 423.

⁹ St' u M. Paulat, Meine Erlebnisse in Persien, „AAH“, 1898, S. 62:

¹⁰ Անդ, էջ 26:

¹¹ St' u „Unser Waisenhaus zu Kalassar, in Salmas, Persien“, „AAH“, 1898, S. 26:

ընդունվում և խնամվում էին հիմնականում 4-13 տարեկան երեխաներ, որոնց թիվը 1898 թ. սկզբին հասնում էր մոտ 30-ի:¹²

Ինչպես, սակայն, հետագայում պարզ դարձավ, Կալասարը, ապահովագրված չլինելով Թուրքիայի տարածքում գտնվող քրդական ցեղերի ավազակային հարձակումներից, որբանոցի համար հեռանկարային վայր չէր կարող լինել,¹³ որի պատճառով և օրակարգ մտավ հաստատության շուտափույթ տեղափոխման խնդիրը: Դրա իրագործումը վիճակվեց ընկերության՝ Պարսկաստանի մասնաճյուղերի նոր ղեկավար պաստոր Էդուարդ Ֆոն Բերգմանին, որը, մեկնելով այնտեղ, հուլիսից ձեռնամուխ էր եղել իր հանձնառությունների կատարմանը:¹⁴

Կալասարի որբանոցի համար առավել ապահով վայր գտնելու որոնումներն ի վերջո եզրափակվեցին Խոյի ընտրությամբ. վերջինս, չնայած մեծ մասամբ մահմեդականներով էր բնակեցված, սակայն ուներ հայկական թաղամաս և շրջապատված էր բացառապես հայկական գյուղերով:¹⁵ Քանի որ նախատեսված էր որբանոցում

¹² Տե՛ս «Unsere Waisenkinder in der Türkei, Persien und Bulgarien», „AAH“, 1898, S. 9. հմմտ. «Das Waisenhaus in Choi», „AAH“, 1899, S. 78:

¹³ Տե՛ս «Aus Persien», „AAH“, 1898, S. 124:

¹⁴ Տե՛ս **R. Schäfer**, Geschichte der Deutschen Orient-Mission, S. 22: Պաստոր Ֆոն Բերգմանը, նախքան Պարսկաստան մեկնելը, քարոզչություն էր իրականացնում Բաքվում՝ աշխատակցելով Թիֆլիսի սինոդին. **J. Lepsius**, Reisebriefe von Dr. Johannes Lepsius, „AAH“, 1899, S. 123: Հ. Ֆիշերի վերաբերյալ հետագայում տեղեկություններ չհաղորդվեցին: Ամենայն հավանականությամբ, իրագործելով որբանոցների հիմնումը, նա վերադարձել էր Գերմանիա:

¹⁵ Ընտրության հիմնավորվածությունն առավել պարզ կդառնա, եթե նկատի առնվի դրա նախապատմությունը. Պարսկաստան գալուց հետո Ֆոն Բերգմանը ստույգ աղբյուրներից իրագեկվեց, որ Խոյի շրջանի՝ մեկ տարի առաջ թուրքերի կողմից կողոպտված և ավերված հայկական գյուղերում սովամահությունից խուսափելու համար մի շարք հայ ընտանիքներ մահմեդականություն էին ընդունել: Նմանապես հայտնի էր դարձել, որ մահմեդականները այնտեղ գտնվող բազմաթիվ որբերի պահում էին իրենց մոտ: Խոյի հայերին կրոնափոխման հուսահատ քայլերից ետ պահելու համար նա մեկնեց այնտեղ և գործազուրկ տղամարդկանց բաժանեց անձնագրեր, ճանապարհաձախս և մեկ թուման լրացուցիչ գումար, որ վերջիններս աշխատելու համար կարողանան մեկնել Ռուսաստան: Բերգմանը համոզված էր, որ նրանք այդպիսով ի վիճակի կլինեին հոգալ իրենց ընտանիքների ապրուստը: Այնուհետև նա վճռեց Խոյում մնացած որբերին հավաքել և տեղափոխել Կալասարի

խնամքի վերցնել գրեթե 100 երեխայի, իսկ Խոյում համապատասխան տարածք ունեցող որևէ տուն չկար, Բերգմանը գնեց մի ընդարձակ հողամաս՝ շենքի կառուցումն այնտեղ իրականացնելու համար:¹⁶ Չնայած մահմեդական հոգևորականության դիմադրությանը¹⁷՝ նրան հաջողվեց կառավարությունից ստանալ նաև շինարարության թույլտվություն: Շինարարությունն ընթանում էր հնարավորին չափ արագ՝ նույնիսկ առանց այդ մասին ԳԱԱ-ին իրազեկ պահելու, քանի որ անհնար էր ասել, թե մահմեդական հոգևորականության ընդդիմության պարագայում «իշխանությունների բարեհաճությունը որքան կշարունակվեր»:¹⁸ 1899 թ. ամռան վերջին շինարարությունն ավարտվեց և սեպտեմբերի 9-ին բնակեցվեց մինչ այդ հավաքագրված երեխաներով, որոնց թիվը, Կալասարից բերված 30 որբերի հետ միասին, հասնում էր 136-ի:¹⁹

100 երեխայի բնակության համար նախատեսված որբանոցը, նրանց՝ անհամեմատ մեծ թվակազմին համապատասխանեցնելու նպատակով, հիմնական շենքին կից կառուցվեցին նաև երեք այլ օժանդակ շինություններ, որոնցից մեկը հատկացվեց ախոռի, շտեմարանների և ծառայողների բնակարանների, իսկ մյուսները՝

որբանոց, ինչը, սակայն, տեղի բնակիչների կողմից հանդիպեց որոշակի ընդդիմության: Նրանցից շատերը համաձայնում էին որբերին տալ միայն այն դեպքում, եթե հաստատությունը հիմնվեր Խոյում: Ուստի, երբ հասունացավ Կալասարի որբանոցի տեղափոխման խնդիրը, Բերգմանի ընտրությունը կանգ առավ Խոյի վրա. տե՛ս „Aus Persien“, „AAH“, 1898, S. 124:

¹⁶ Անդ, էջ 126: Հողամասը գնվեց 1600 մարկով, իսկ շինարարությունը, ըստ Բերգմանի հաշվարկների, պետք է արժենար ոչ ավել, քան 6000 մարկ:

¹⁷ Խոյի մուլեռանդ մոլլաներն ու շեյխերը թշնամանքով ընդունեցին որբանոցի հիմնման փաստը և բողոքագիր ուղարկեցին Թեհրան՝ հայտարարելով, որ օտարերկրացիների ներկայությունը «ճշմարիտ հավատը վտանգում է»: Նրանք սպառնում էին նույնիսկ հարձակվել որբանոցի վրա. տե՛ս „Das Waisenhaus in Choi“, „AAH“, 1899, S. 79:

¹⁸ **E. von Bergmann**, Unsere Arbeit in Persien, „ChOr“, 1900, S 19.

¹⁹ Տե՛ս „Das Waisenhaus in Choi“, „AAH“, 1899, S. 78. հմտո. **E. von Bergmann**, Unsere Arbeit in Persien, „ChOr“, 1900, S. 19: Ուշագրավ է, որ շենքի բնակեցումից մի քանի օր անց որբանոցի շինարարության առնչությամբ բարեհաճ տրամադրված՝ Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի նահանգապետ Բկբալի Մյուլկն աշխատանքից հեռացվեց, ինչը, փաստորեն, արդարացնում էր Բերգմանի շտապողականությունը:

խոհանոցի, ճաշարահի, հացատան, լվացքատան համար:²⁰ Կարճ ժամանակահատվածում համալրվեց նաև մասնաճյուղի աշխատակազմը: Այդ նպատակով Լեփսիուսի հետ նրա՝ 1899 թ. ճամփորդության ընթացքում Պարսկաստան մեկնեցին պաստոր Յոհաննես Արբշատը, Մաթիլդե Գարդհաուզենը և Մանյա Հենզելմանը:²¹ Մայիսի 27-ին, երբ նրանք հասան Խոյ, Արբշատը ստանձնեց մասնաճյուղի ընդհանուր ղեկավարումը, Գարդհաուզենը տեղավորվեց աշխատանքի որբանոցում, իսկ Հենզելմանը տեղափոխվեց Ուրմիա՝ այնտեղի մանկատանը աշխատելու համար:²² Այդ աշխատաբաժանումը, սակայն, դարձյալ փոփոխվեց, քանի որ Արբշատը ծանր հիվանդության պատճառով 1899 թ. ամռանը հարկադրված եղավ վերադառնալ Գերմանիա: Ուստի, Բերգմանի առաջարկով նրա պարտականությունները, այն է՝ Խոյի որբանոցի ղեկավարությունն ստանձնելու համար Ուրմիայից Խոյ տեղափոխվեց Հենզելմանը:²³ Վերջինիս փոխարեն Ուրմիայի որբանոցում աշխատելու համար 1900 թ. նոյեմբերի 7-ին ԳԱԱ-ի կողմից այնտեղ ուղարկվեց Աննա Ֆրիդեմանը:²⁴

Վերոնշյալ համալրումները, ի դեպ, կարելու էին ոչ միայն մասնաճյուղի աշխատակազմի ձևավորման, այլև նաև Ուրմիայի, Վանի և Սալմաստի միջև ընկած շրջանների՝ ծանր իրավիճակում հայտնված հայ բնակչության համար: 1899 թ. համիդեական քրդերի դաժան հետապնդումների պատճառով նշյալ տարածքների հայ և ասորի բնակիչները փախչում էին Ռուսաստան, և քանի որ ռուսական

²⁰ Տե՛ս AAH, 1899, S. 157:

²¹ Տե՛ս „Mitteilungen“, „AAH“, 1899, S. 59. Թիֆլիսում նրանց միացան նաև Մովսես Ներսիսյանը և Հելենե Լազարը (ազգությամբ լատիշ), որոնցից առաջինը պաստոր Բերգմանի կողմից հրավիրվել էր Խոյի որբանոցի դպրոցում, իսկ երկրորդը՝ խոհանոցում աշխատելու: **J. Lepsius**, Reisebriefe von Dr. Johannes Lepsius, S. 124:

²² Անդ, էջ 125. հմմտ. „Erdbeben in Choi“, „ChOr“, 1900, S. 56. Մ. Ներսիսյանին հանձնարարվեց թարգմանչի պարտականությունը՝ մինչ գերմանացի աշխատակիցները հայերենին կտիրապետեին. տե՛ս **J. Lepsius**, Reisebericht von Dr. Lepsius, „AAH“, 1899, S. 158:

²³ Տե՛ս E. **von Bergmann**, Unsere Arbeit in Persien, „ChOr“, 1900, S. 19:

²⁴ Տե՛ս **R. Schäfer**, Geschichte der Deutschen Orient-Mission, S. 36:

սահմանակետից անցնելու թույլտվություն ստանում էին միայն ասորիները, մերժված հայերը վերադառնում էին Խոյ՝ ծայրահեղ գրկալից վիճակում պաշարելով որբանոցը:²⁵ Բերզմանը հարկադրված էր տղամարդկանց ցույց տալ Սալմաստի ճանապարհը, որտեղ նրանք փորձում էին հայրենակիցների օգնությամբ օթևան և աշխատանք գտնել, իսկ մինչ այդ նրանց կանանց եւ երեխաների խնամքը ժամանակավորապես ստանձնում էր որբանոցը: Բերզմանը նրանց համար կարողացավ ստեղծել աշխատանքի որոշակի հնարավորություններ,²⁶ իսկ ցրտերն ընկնելուց հետո նրանց օթևան որբանոցի շենքում: Դժվար է գնահատել այն օգնությունը, որ որբանոցն այդ շրջանում ցուցաբերեց հայ փախստականներին: Բերզմանը նկարագրում է. «Կանայք գալիս էին՝ ոտքերի վրա ցրտից գոյացած ուռուցքներով, հիվանդ և անօգնական: Ես չէի կարող նրանց ասել՝ հեռացե՛ք, ես միայն որբերի համար միջոցներ ունեմ: Նրանք գրեթե մեկ շաբաթ ինձ մոտ են և դեռ ի վիճակի չեն ուտել՝ առանց որովայնի սուր ցավերի»:²⁷

Կայանի առաջին տարիները լի էին փորձություններով. 1900 թ. մարտի 6-ին տեղի ունեցավ ուժգին երկրաշարժ, որը քաղաքում մեծ ավերածություններ գործեց՝ զգալի վնասներ պատճառելով նաև նորակառույց որբանոցին: Երբ ԳԱԱ-ի միջոցներով շենքը հիմնականում վերանորոգված էր,²⁸ ստորգետնյա մեկ այլ ցնցման պատճառով, որ տեղի ունեցավ նույն թվականի սեպտեմբերի 13-ին, այն կրկին հայտնվեց վթարային վիճակում. որոշ ժամանակ անց՝ զարնանը, ենթարկվեց մասնակի փլուզման, որին դարձյալ հետևեցին նորոգման ծախսաշատ աշխատանքները:²⁹

²⁵ Տե՛ս **E. von Bergmann**, Unsere Arbeit in Persien, „ChOr“, 1900, S. 22:

²⁶ Որբանոցի համար պատրաստի ապրանքներ (հատակի ծածկույթ, գործվածքեղեն և այլն) գնելու փոխարեն, նա գնում էր հումք և դրանց պատրաստումը համապատասխան վճարման դիմաց հանձնարարում այդ կանանց. անդ, էջ 24:

²⁷ Անդ. նրանց թվի վերաբերյալ, ցավոք, ստույգ տեղեկություններ չեն հաղորդվում:

²⁸ Տե՛ս **M. Henselmann**, Erdbeben in Choi, „ChOr“, 1900, S. 56-57:

²⁹ Տե՛ս **M. Henselmann**, Neues Erdbeben, S. 158:

Սկզբնական շրջանում շարունակվում էր թշնամանքի դրսևորումը մահմեդական կրոնավորների շրջանում, որոնք, փորձելով միջամտել հաստատության ներքին գործերին, չէին խուսափում նույնիսկ բացահայտ առճակատումներից:³⁰ Բարեբախտաբար, այդ առնչությամբ Հենզելմանի՝ քաղաքագլխին ուղղված բողոքները հասան իրենց նպատակին, և վերջինս նրան հատկացրեց որբանոցի անվտանգության ապահովման մի գրավոր հրամանագիր՝ տրամադրելով նաև երկու հսկիչ:³¹ Այլապես, ինչպես հուշում էին հետագա զարգացումները, մահմեդականների վարքագիծը կարող էր անկանխատեսելի հետևանքներ ունենալ:³²

Այնուամենայնիվ, ժամանակն իր դերը կատարում էր. 1900 թ. վերջին այդ տրամադրությունները տեղի էին տալիս, իսկ որբանոցի համբավը քաղաքում նկատելիորեն աճում էր. հանգամանք, որ առավելապես պայմանավորված էր քաղաքի անօգնական հիվանդ բնակիչներին, նրանց թվում նաև որոշ մահմեդականների՝ Մ. Հենզելմանի և նրա գործընկերների կողմից դեղորայքի հատկացումով: Հենզելմանը նշում է. «Քանի որ մենք ունեզուրկ հիվանդ մահմեդականներին կարողացել ենք օգնել, բնակչության սրտում տեղ ենք նվաճել»:³³

Ուսումնասիրտադրական նպատակով արհեստագործությունը զարգացնելու համար ԳԱԱ-ի կողմից 1901 թ. գարնանը Խոյ ուղարկվեց գերմանացի աստղագործ Հերման Շուրբերտը,³⁴ իսկ

³⁰ Մահմեդական կրոնավորները գալիս էին որբանոց՝ պահանջելով թույլ տալ շենքը խուզարկել: Արգելքի հանդիպելով՝ ծեծում էին որբանոցի աշխատակիցներին և փորձում տարաբնույթ առճակատումներ ստեղծել. տե՛ս «Brieft aus Choi», „ChOr“, 1900, S. 135:

³¹ Անդ:

³² Դրա վկայությունն էր 1901 թ. փետրվարի 23-ի դեպքը, երբ որբանոցի վրա տեղաց կրակահերթ: Հենզելմանը, նրա աշխատակիցներն ու երեխաները միայն պատահականությամբ մնացին անվնաս. տե՛ս «Gnädige Bewahrung von Fr. Henselmann», „ChOr“, 1901, S. 39:

³³ „Brieft aus Choi“, „ChOr“, 1901, S. 140.

³⁴ Տե՛ս **M. Henselmann**, Gefahr und Bewahrung in Choi, „ChOr“, 1901, S. 85-86:

տարեվերջին նրան փոխարինեց Մաքս Շյունեմանը, որը մեծ դեր խաղաց մասնաճյուղի ուսումնաարտադրական կյանքում:³⁵

1902թ. փետրվարին ԳԱԱ-ի հանձնարարությամբ Պարսկաստանի մասնաճյուղերի տեսչական վերահսկողությունն ստանձնեց պաստոր Դետվիգ ֆոն Օերցենը:³⁶ Նրա նշանակումից կարճ ժամանակ անց՝ մարտի 15-ին, Մ. Հենզելմանն առողջության վերականգնման նպատակով ծառայությունից հրաժարվեց և վերադարձավ Գերմանիա:³⁷ Մինչ որբանոցի նոր ղեկավար գտնելը՝ այդ պարտականությունը ևս հանձնարարվեց Դետվիգ ֆոն Օերցենին, իսկ նրան օգնելու համար ԳԱԱ-ի միջնորդությամբ ժամանակավորապես այնտեղ հաստատվեց նաև Պաուլինե Պատրունկին: Այդ անորոշ իրադրությունը, սակայն, երկար չշարունակվեց: Ամռանը ԳԱԱ-ի առաջարկով որբանոցի ղեկավարությունը ստանձնեց Աննա Հառնակը, որը 1902 թ. օգոստոսի 2-ին արդեն Խոյում էր և ողջ նվիրումով ձեռնամուխ լինելով հաստատության բարգավաճմանը՝ դարձավ կայանի մեծագույն երախտավորներից մեկը:³⁸

Որբանոցի սաների կրթությունը պատշաճ կազմակերպելու համար դպրոցում աշխատանքի ընդունվեցին շտրիալի հայ ուսուցիչներ, որոնց կազմը 1909-ից համալրվում էր նաև հաստատության «շրջանավարտներով»:³⁹ Երեխաների կրթությունն ու դաստիարակությունը կազմակերպվում էր հայ ազգային և եկեղեցական ավանդույթների հիմքի վրա՝ զերծ քարոզչության կամ դավանափոխության որևէ միտումից: Ուշագրավ է, սակայն, որ Ա. Հառնակի և իր աշխատակիցների «ոչ քարոզչական» աշխատանքը պայմանավորված էր ոչ միայն Լեփսիուսի և նրա ընկերության՝

³⁵ Տե՛ս **M. Schünemann**, Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in Khoi, „ChOr“, 1905, S. 66:

³⁶ Տե՛ս „Mitteilungen“, „ChOr“, 1902, S. 32:

³⁷ Անդ, էջ 80:

³⁸ Տե՛ս **A. Harnack**, Reiseberichte, „ChOr“, 1902, S. 183:

³⁹ Տե՛ս **A. Harnack**, Aus der Arbeit in Khoi, „ChOr“, 1913, S. 99-102. հմտ. նույն հեղինակի՝ „Russland in Persien“, „ChOr“, 1912, S. 73, „Aus der Arbeit in Khoi“, „ChOr“, 1913, S. 102, „Bilder aus dem muhammedanischen Leben“, „ChOr“, 1914, S. 91:

որդեգրած սկզբունքներին հավատարիմ մնալու անհրաժեշտությամբ, այլ նաեւ ունէր սեփական փորձառությամբ ամրակայված դրդումներ: Այդ էր, թերևս, պատճառը, որ նրանք հաճախ հանդես էին գալիս ծավալուն հրապարակումներով՝ ըստ ամենայնի հիմնավորելով Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հավատացյալների և որբանոցի երեխաների շրջանում քարոզչության իրականացման անթույլատրելիությունը: Այդ առումով առանձնապէս բնութագրական է Օերցենի 1903 թ. հրատարակած «Մեր որբ երեխաների եկեղեցական պատկանելությունը» հոդվածը, որտեղ նա խնդիրը դիտարկում էր տարբեր տեսանկյուններից:⁴⁰ Նա նշում է. «Գերմանական պետական օրենքները Գերմանիայում արգելում են կաթոլիկ ծնողների որբացած երեխաներին ավետարանչական եկեղեցում դաստիարակել, ուրեմն ինչո՞ւ դա պետք է թույլատրելի լինի հայ քրիստոնյաների որբերի հանդէպ: Առավել ևս, երբ այդ դէպքում երեխաները պետք է պատկանեն մի Եկեղեցու, որի խնամքն ու հոգատարությունը հետագայում չեն վայելելու: Չէ՞ որ Պարսկաստանում, ինչպէս Արևելքի մյուս երկրներում, Գերմանական ավետարանչական եկեղեցի չկա, և նրանք կորբանան նաև Եկեղեցու առումով»:⁴¹

Օերցենի համոզմամբ՝ «...չնայած Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին կարծրացած է՝ պահպանել սովորույթներ, ուսմունքներ և այլն, որոնց հետ մենք, որպէս ավետարանչական քրիստոնյաներ, չենք կարող համաձայնել, սակայն մի՞թէ իրավունք ունենք որպէս մրցակիցներ հանդես գալու նրա դեմ, որը, չնայած իր բոլոր թուլություններին և հիվանդություններին, կոտորածների ժամանակ քրիստոնյա հազարավոր նահատակներ է տվեց»:⁴²

Այսպիսով, Օերցենն ընդդիմանում էր Հայ Եկեղեցու «անկենդանության» վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսակետներին, քանի որ անկենդան Եկեղեցուց նահատակներ դուրս գալ չէին կարող:

⁴⁰ St´u D. von Oerzen, Die kirchliche Stellung unserer Waisen Kinder, „ChOr“, 1903, S. 177-181:

⁴¹ Անդ, էջ 177:

⁴² Անդ, էջ 178:

Ավելին՝ Հայ Եկեղեցու բարենորոգության ձգտումները և այն հանգամանքը, որ հայ հոգևորականներից շատերն էին մեկնում Գերմանիա՝ աստվածաբանություն ուսանելու,⁴³ հուշում էին, որ այդ Եկեղեցին ունի անհրաժեշտ ներուժը և միջամտության կարիք չի զգում⁴⁴: Բացի այդ՝ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին ոչ միայն չի բռնանում խղճի ազատության վրա, այլև «անհավատալի համբերատար է» և նույնիսկ իր հավատացյալներին չի արգելում մասնակցել այլ եկեղեցիների ժամերգություններին, այնպես որ «հասարակ հավատացյալը, եթե մի փոքր քրիստոնեական համբերատարություն և սեր է սովորել, Հայ Առաքելական Եկեղեցում ոչ միայն կարող է պահպանել իր ավետարանական հավատը, այլև գործել նրա համար»:⁴⁵ Ըստ Օերցենի՝ սխալ է որևէ Եկեղեցու վերաբերյալ կարծիք կազմել՝ հենվելով միայն նրա արարողակարգի ձևային տարբերությունների վրա: Նման ընկալումները կարող են հանգեցնել թյուրիմացությունների, քանի որ «ձևերն ու էությունը տարբեր իրողություններ են»:⁴⁶

Օերցենն իր տեսակետները հիմնավորելու համար վկայակոչում էր Մ. Լութերին, որը, որքան էլ անտղոք էր Կաթոլիկ Եկեղեցու մոլորությունների հանդեպ, այնուամենայնիվ, պահպանեց նրա դավանաբանության և արարողակարգի բազմաթիվ տարրեր:⁴⁷ Նա իր տեսակետները հաստատում էր՝ վկայակոչելով նաև ամերիկացի քարոզիչների օրինակը, որոնց գործունեությունն այլ արդյունք չէր ունեցել, քան համայնքների պառակտումն ու ջլատումը:⁴⁸

⁴³ Նկատի ունի Կարապետ Տեր-Մկրտչյանին, Երվանդ Տեր-Մինասյանին և հայ մյուս հոգևորականներին, որոնք „Das Notwendige Liebeswerk“ ընկերության աջակցությամբ ուսանել էին Գերմանական համալսարաններում. տե՛ս **Hacik Rafi Gazer**, Die Reformbestrebungen in der Armenisch-Apostolischen Kirche Im ausgehenden 19. und im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts, Göttingen, 1996:

⁴⁴ Տե՛ս **D. von Oerzen**, Die kirchliche Stellung unserer Waisenkinder, „ChOr“, 1903, S. 178:

⁴⁵ Անդ, էջ 181:

⁴⁶ Անդ, էջ 180:

⁴⁷ Անդ:

⁴⁸ Անդ, էջ 178:

Այսպիսով, մասնաճյուղի աշխատակիցներն անթույլատրելի էին համարում քարոզչության իրականացումը Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հավատացյալների շրջանում: Ի տարբերություն Հայաստանում և Պարսկաստանի հայաշատ վայրերում գործող այլ ընկերությունների՝ նրանք որբախնամ աշխատանքի հետ մեկտեղ իրենց հիմնական առաջադրանքը համարում էին Արևելքում կրթության և լուսավորության տարածումը, որ պետք է կատարվեր դպրոցի միջոցով. մի առաքելություն, որը, նրանց համոզմամբ, կարող էին իրագործել միմիայն հայերը: Թուրքերը և մահմեդական մյուս ժողովուրդները, միանգամայն անտարբեր լինելով կրթության և լուսավորության հանդեպ, բնականաբար, որևէ դեր չէին կարող խաղալ Արևելքի զարգացման հարցում: «Թուրքերը, - նշում էր այդ առնչությամբ Ա. Հառնակը, - աշխարհում միակ ժողովուրդն են, բացառությամբ հոտենտոտների և Ավստրալիայի նեգրերի, որոնց գիտակցությանը մինչև այժմ դեռ չի հասել իրենց երեխաներին պատշաճ կրթություն տալու անհրաժեշտությունը»:⁴⁹

Նրա համոզմամբ՝ հայերից բացի ոչ ոք, նույնիսկ Արևելքի մյուս քրիստոնյա ժողովուրդներն ի վիճակի չէին իրականացնելու այդ առաքելությունը: Ա. Հառնակը գրում է. «Պարսկաստանի և ասիական Թուրքիայի բացման ու մշակութային զարգացման համար, որն այժմ սկսվելու է կամ ավելի շուտ արդեն սկսվել է ճանապարհաշինությամբ և սահմանադրության ներմուծմամբ, հայերը պետք է կատարեն գլխավոր աշխատանքը, քանի որ նրանք խելք և նկարագիր ունեն, մինչդեռ հույներն ու ասորիները խելք ունեն, սակայն ընդգծուն նկարագիր՝ ոչ: Մեր առաջադրանքն է հայերին դրա համար նախապատրաստել, այսինքն՝ սկզբում երիտասարդության համար պատրաստել քրիստոնյա գործուն ուսուցիչներ»:⁵⁰

Որբանոցի ղեկավարության կողմից դպրոցի հանդեպ ցուցաբերվող հոգատարությունը և ուշադրությունը պայմանավորված

⁴⁹ A. Harnack, Aus der Arbeit in Khoi, „ChOr“, 1913, S. 100.

⁵⁰ Անդ:

էր նաև վերջինիս նշանակության գիտակցմամբ: Դպրոցի աշխատանքներն անձամբ վերահսկում էր Ա. Հառնակը, որը միաժամանակ այնտեղ դասավանդում էր կրոն, պատմություն, աշխարհագրություն, հետազայում նաև թվաբանություն,⁵¹ իսկ 1904 թ. դեկտեմբերին նրան օգնելու համար Խոյ մեկնեց Մետա Շուլենբուրգը:⁵² Նրանք որբանոցում 1905 թ. հիմնեցին նաև մի մանկապարտեզ, որտեղ նախադպրոցական տարիքի երեխաները, խաղերից զատ, սովորում էին գեղեցիկ երգեր եւ աստվածաշնչյան հետաքրքիր պատմություններ:⁵³ այստեղ, բացի հաստատության սաներից, ընդգրկվեցին նաև մերձակա հայ ընտանիքների երեխաները:⁵⁴

1903 թ. Ա. Հառնակը մի փոքրիկ դպրոց էր բացել նաև հարևան Շորաֆ գյուղում՝ այն պահելով մշտական հսկողության ներքո: Նա հաճախ դրամական օգնություն էր ցուցաբերում նաև Խոյի հայկական դպրոցին:⁵⁵ Այդ փաստերն ակնհայտ վկայում էին, որ նա ձգտում էր կրթության հնարավորություն ստեղծել նաև մյուս երեխաների ու երիտասարդների համար: «Մենք պետք է հասնենք նրան, որ մեր բարեգործությունը, այն է՝ քրիստոնեական լավ դաստիարակություն և կրթություն, տրամադրենք ոչ միայն որբերին, այլ նաև մյուսներին: Այլապես այստեղի երեխաների համար որբ լինելը կդառնա «արտոնություն», քանի որ նույնիսկ ամենաօժտված երեխաները մնում են առանց կրթության»:⁵⁶

Ա. Հառնակը համոզված էր, որ այդ կերպ հնարավոր կլիներ հաստատության ազդեցությունը մեծացնել երիտասարդների

⁵¹ Տե՛ս **A. Harnack**, *Russland in Persien*, „ChOr“, 1912, S. 72-73:

⁵² Տե՛ս „Aus unseren Stationen“, „ChOr“, 1905, S. 5:

⁵³ Տե՛ս **A. Harnack**, *Aus der Arbeit in Khoi*, „ChOr“ 1913, S. 99: Մանկապարտեզում (այն կոչվում էր նաև փոքրիկների դպրոց) դասավանդումը հանձնարարվել էր որբանոցի երկու շնորհալի սանուհիների. **M. v. d. Schulenburg**, *Aus der Schule in Khoi*, „ChOr“, 1905, S. 101:

⁵⁴ Տե՛ս **A. Harnack**, *Aus der Arbeit in Khoi*, „ChOr“, 1913, S. 99:

⁵⁵ Տե՛ս **S. Garabedian**, *Khoi und unsere Arbeit*, „ChOr“, 1912, S. 33:

⁵⁶ **A. Harnack**, *Arschak Simonjan*, „ChOr“, 1912, S. 118. հատկանշական է, որ Հառնակը առանձնահատուկ հոգատարություն էր դրսևորում օժտված երեխաների նկատմամբ:

շրջանում՝ նպաստելով այնպիսի «հիվանդությունների» վերացմանը, ինչպիսիք էին «մատերիալիզմը, աթեիզմը», փոխարենը նրանց տալով քրիստոնեական դաստիարակություն:⁵⁷ Նշյալ աշխարհայացքների դեմ պայքարը, ըստ Ա. Հառնակի, առավելապես պետք է կազմակերպվեր հայ բնակչության մեջ, քանի որ միայն հայերն էին ի վիճակի իրականացնելու Արևելքի զարգացման առաքելությունը:⁵⁸

Այսպիսով, Ա. Հառնակը որբանոցի նշանակությունը կարևորում էր ոչ միայն որբերի խնամքի, այլ նաև բնակչության շրջանում լուսավորության տարածման և կրոնական գիտակցության ամրակայման առումով՝ ի դեմս հաստատության երեխաների տեսնելով ապագա «սերմնացանների»:⁵⁹ «Պետք է միշտ աչքի առջեւ ունենանք ողջ ժողովրդի ապագան և յուրաքանչյուր երեխայի դաստիարակենք այնպես, որ նա, սեփական ուժերին եւ ունակություններին համապատասխան, իր միջավայրին օգտակար լինի»:⁶⁰

Ա. Հառնակի գործունեությունը ջերմ գնահատանքի էր արժանանում ոչ միայն հայ բնակչության, այլ նաև Եկեղեցու կողմից: Դրա ակնառու վկայությունն էր այն, որ 1911 թ. Թավրիզի արքեպիսկոպոսը դիմեց նրան՝ խնդրելով ստանձնել նաև Խոյի դպրոցի վերահսկողությունը: Ա. Հառնակի հանձնարարությամբ այդ պարտականությունն ավելի քան մեկ տարի իրականացնում էր նրա օգնական Զաքար Կարապետյանը:⁶¹ Երբ դպրոցը նյութական պայմանների սղության հետևանքով փակվեց, ընդառաջելով ծնողների խնդրանքին՝ Ա. Հառնակը կրթօջախի երեխաներին (թվով 50) թույլատրեց հաճախել որբանոցի դպրոցը:⁶² Ընդ որում՝ շատերը տարեկան 2 թուման կամ 8 մարկ կազմող ուսման վարձը վճարում էին

⁵⁷ Տե՛ս **A. Harnack**, Nachrichten aus Stationen, „ChOr“, 1908, S. 71:

⁵⁸ Տե՛ս **S. Garabedian**, Khoi und unsere Arbeit, „ChOr“, 1912, S. 33:

⁵⁹ Տե՛ս **A. Harnack**, Ist es nötig, dass wir unsere Waisenarbeit aufrecht erhalten?, „ChOr“, 1914, S. 79-80:

⁶⁰ **A. Harnack**, Bitte um Pflegeeltern für neuaufgenommene Waisenkinder, „ChOr“, 1914, S. 54.

⁶¹ Տե՛ս **S. Garabedian**, Khoi und unsere Arbeit, „ChOr“, 1912, S. 33:

⁶² Անդ. հմմտ. **A. Harnack**, Russland in Persien, „ChOr“, 1912, S. 72-73:

մասնակի, իսկ ուլքեր ի վիճակի չէին, ամենևին չէին վճարում.⁶³ հանգամանք, որ բոլոր ցանկացողներին հնարավորություն էր ընձեռում ուսանել դպրոցում:

Այսպիսով, որբանոցի դպրոցը 1912-ից դարձավ Խոյի հայ համայնքի միակ կրթօջախը:⁶⁴ 1913 թ. այնտեղ սովորում էր 77 երեխա, որոնցից 49-ը դրսից էր, իսկ 28-ը՝ որբանոցից:⁶⁵ Ա. Հառնակը նշում է. «Մեր այժմյան հաջողությունն ինձ համար միայն սկիզբ է, որից, հավանաբար, կզարգանա կրթական մի հաստատություն, որ ժամանակի ընթացքում մեզ այս տարածաշրջանների համար աշխատուժ կտրամադրի»:⁶⁶

Ինչևէ, տարիների ընթացքում որբանոցում խնամվող երեխաների թվաքանակը նկատելիորեն նվազում էր: Եթե 1900-1901 թթ. այնտեղ խնամվում էր 120 երեխա, իսկ 1902-1905 թթ.՝ 89,⁶⁷ ապա 1910 թ. նրանց թիվը նվազել էր 35-ի.⁶⁸ Հնայած դրան՝ դպրոցի հեղինակությունն ու համբավը տարածվում էին:⁶⁹ Այն իր հաջողությունների համար առաջին հերթին պարտական էր Ա. Հառնակին և մյուս դասավանդողներին:

Ուսմանը զուգահեռ՝ մեծ ուշադրություն էր դարձվում նաև երեխաների արհեստագործական հմտությունների զարգացմանը: Եթե աղջիկները դեռևս Հենզելմանի դեկավարության շրջանում սովորում

⁶³ Տե՛ս **A. Harnack**, Aus der Arbeit in Khoi, „ChOr“, 1913, S. 99:

⁶⁴ 1910 թ. նրանց թվաքանակը հասնում էր 20-ի. տե՛ս **A. Harnack**, Deutsche Arbeit in Persien, „ChOr“, 1910, S. 148:

⁶⁵ Տե՛ս **A. Harnack**, Aus der Arbeit in Khoi, „ChOr“, 1913, S. 99. դպրոցն ուներ գեղեցիկ կահավորված երեք դասասենյակներ:

⁶⁶ Անդ, էջ 100:

⁶⁷ Տե՛ս **E. von Bergmann**, Unsere Arbeit in Persien, „ChOr“, 1900, S. 25. հմմտ. **U. Feigel**, Das evangelische Deutschland und Armenien, Göttingen, 1989, S. 118:

⁶⁸ Տե՛ս **A. Harnack**, Deutsche Arbeit in Persien, „ChOr“, 1910, S. 148: Մյուս տարիների վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալներ չեն պահպանվել: Որբանոցի սաների թվաքանակի նվազումը պայմանավորված էր որբ և անպաշտպան երեխաների թվի նվազմամբ. „Aus Choi“, „ChOr“, 1911, S. 123. հմմտ. **S. Garabedian**, Vom Waisenhaus in Khoi, S. 167:

⁶⁹ Տե՛ս **A. Harnack**, Aus der Arbeit in Khoi, „ChOr“, 1913, S. 100-101:

էին կարելի և գործել,⁷⁰ և այդ ավանդույթը շարունակվեց նաև Հառնակի օրոք,⁷¹ ապա տղաների համար կյանքի կոչվեցին առավել ընդգրկուն մտահղացումներ: Արհեստագործության զարգացումը կարևոր էր երեխաներին ապագայում գոյատևման ինքնուրույն հնարավորություն ընձեռելու առումով: Նպատակային զարգացման դեպքում այն կարող էր որբանոցի համար նաև եկամտի աղբյուր,⁷² մահմեդական շրջանների հետ օգտավետ շփումների կամ անուղղակի «քարոզչության» միջոց դառնալ: Մ. Շյունեմանը նշում է. «Պարսկաստանում, որտեղ միսիոները մեծ դժվարությամբ է կարողանում՝ բռնագրոսիկ քաղաքավարության, կեղծիքի ու ստի դիմակը, բնածին փակվածության և կեղծավորության պատենշը հաղթահարելով, մերձենալ մարդկանց հոգուն, արհեստագործի համար առկա է մի լռին և, ըստ այդմ, առավել ներգործուն ասպարեզ... Արհեստագործի առաջադրանքը՝ դառնալ լուռ քարոզիչ, պետք է իրականացվի նաև մեր արհեստանոցներում»:⁷³

Նախ անհրաժեշտ էր պարզել, թե որբանոցում որ ճյուղերը պետք է զարգացնեին, քանի որ մահմեդական մոլեռանդ երկրում, ինչպիսին Պարսկաստանն էր, քրիստոնյաները զրկված էին որոշ արհեստներով զբաղվելու հնարավորությունից՝ չունենալով համապատասխան շուկա: Մահմեդականները պիղծ էին համարում այն ամենը, ինչին դիպչում էր քրիստոնյաների ձեռքը, մասնավորապես, եթե առկա էր խոնավության գործոնը, այսինքն՝ պատրաստման ընթացքում առարկան կարող էր խոնավանալ կամ թրջվել,⁷⁴ ուստի

⁷⁰ Տե՛ս **M. Gardthausen**, Neues Erdbeben, „ChOr“, 1900, S. 159:

⁷¹ Տե՛ս **A. Harnack**, Bericht aus Khoi, „ChOr“, 1910, S. 203-204:

⁷² Տե՛ս **M. Schünemann**, Tischlereibericht aus Choi, „ChOr“, 1902, S. 169:

⁷³ Տե՛ս **M. Schünemann**, Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in Khoi, „ChOr“, 1905, S. 70-71:

⁷⁴ Մահմեդականները քրիստոնյաների ձեռքով պատրաստված կոշիկներ չէին հագնում, քանի որ պատրաստողի ձեռքը դիպել էր խոնավ կաշվին և այն «պղծել»: Նմանապես անմաքուր էին համարվում նաև քրիստոնյաների պատրաստած մթերքները, ձեռագործերը (դրոնք իբրև թե պատրաստվել են խոնավացած մատներով) և այլն: Նույնիսկ հյուսնագործական առարկաները լաքապատման և ողորկման դեպքում

որոշվեց նախապատվությունը տալ չոր փայտի հետ կատարվող աշխատանքներին, կահագործությանը և պայտագործությանը:⁷⁵

Ամիսներ շարունակ Մ. Շյունեմանը ջանադրաբար հայերեն էր սովորում, որ կարողանար հաղորդակցվել երեխաների հետ: Քիչ ժամանակ չպահանջվեց նաև տեղական կլիմային, փայտի առանձնահատկություններին և շուկայի պահանջներին ծանոթանալու համար: Այդ դժվարությունները, սակայն, շուտով հաղթահարվեցին, և աշխատանքը մտավ իր բնականոն հունի մեջ: Խոյից դուրս՝ մասնավորապես Ուրմիայում և Թավրիզում շուկա ձեռք բերելու համար Մ. Շյունեմանը նախագծեց և կազմակերպեց կահագործական այնպիսի առարկաների արտադրություն, որոնք հնարավոր էր մաս-մաս տեղափոխել և վերահավաքել այնտեղ: Այդ ձեռնարկն ունեցավ մեծ հաջողություն, և արդեն երկրորդ տարում Թավրիզից տրվեցին պատվերներ:⁷⁶

Առաջին հաջողություններին զուգահեռ՝ կատարվում էր գործիքների, հաստոցների համալրում, և աշխատանքն ավելի լայն թափ էր ստանում՝ հնարավորություն ընձեռելով մեծացնել նաև աշակերտների թվաքանակը: Եթե 1902 թ. սկզբին Մ. Շյունեմանն իր գործունեությունն սկսեց որբանոցի 4 տղաների հետ, իսկ տարեվերջին նրանց թիվը հասավ 5-ի, ապա 1903 թ. նրա մոտ աշակերտում էին 9-ը, ևս մեկ տարի անց՝ 15-ը:⁷⁷ Որբանոցի արհեստագործական ձեռնարկությունը կարճ ժամանակում մեծ համարում ստացավ ոչ միայն Խոյում, այլ նաև Թավրիզում, Ուրմիայում և այլուր: Չնայած այն հետզհետե ընդլայնվում և առավել եկամտաբեր էր դառնում (1904 թ. այն ունեցավ շուրջ 1000 մարկ եկամուտ), սակայն ի վիճակի չէր բավարարելու արագ աճող շուկայական պահանջարկը: 1905 թ.,

պիղծ էին համարվում, քանի որ, մահմեդականների կարծիքով, դրանց խոնավ մակերևույթին կարող էր խառնված լինել քրիստոնյաների քրտինքը. անդ, էջ 66:

⁷⁵ Անդ:

⁷⁶ Անդ, էջ 67:

⁷⁷ Արհեստանոցները, օրինակ, ԳԱԱ-ի կողմից 1902 թ. համալրվեցին 1000, 1903 թ.՝ 2200, իսկ 1904 թ.՝ 2200 մարկ արժողությամբ շարժական գույքով. անդ, էջ 69:

օրինակ, ընդունվեց 4000 մարկի պատվեր, մինչդեռ Մ. Շյունեմանը հարկադրված էր մերժել եռապատիկ ավելին՝ համապատասխան տարածքի, նյութատեխնիկական բազայի և մասնագիտական ուժի բացակայության պատճառով: Աշակերտների մեծ մասը 1905 թ. դեռ գտնվում էր ուսուցման փուլում և ինքնուրույն չէր կարող աշխատել: Բացի այդ՝ նրանց թիվն էականորեն ավելացնելու հնարավորություն ևս չկար, քանի որ դրա համար առկա չէին աշխատատարածք ու սարքավորումներ:⁷⁸

Թե՛ Շյունեմանը և թե՛ ԳԱԱ-ի ղեկավարությունն այդ հիմնահարցի լուծման համար միայն մեկ ճանապարհ էին տեսնում. որքանոցի մոտակայքում գնել մի հողամաս և այնտեղ կառուցել նոր, ընդարձակ և նորագույն սարքավորումներով ու հաստոցներով զինված ձեռնարկություններ:⁷⁹ 1905 թ. ամռան սկզբին այդ ձեռնարկի իրականացմանը կազմակերպչական ընթացք տալու համար հիմնվեց «Պարսկաստանում միսիայի արդյունաբերության կազմակերպման հատուկ կոմիտե», որի կազմում, ի թիվս այլոց, ընդգրկվեցին ԳԱԱ-ի տնօրեն Յոհաննես Լեփսիուսը, Դ. ֆոն Օերցենն ու Գերմանական արևելյան առևտրաարդյունաբերական ՍՊԸ-ի կառավարիչ Կ. Ռուրիչունգը,⁸⁰ որին եւ արտոնվեց ձեռնարկությունների գործունեության կազմակերպումը: Քանի որ այդպիսով ձեռնարկությունները դադարում էին իրավականորեն ԳԱԱ-ի ենթակայության տակ գտնվել, վերջինս դրանց վերաբերյալ այլևս տեղեկություններ չհրապարակեց: Հայտնի է միայն, որ սկզբնապես նախատեսված էր աշխատատեղեր ստեղծել 30 երեխայի համար, և այդ նպատակի համար անհրաժեշտ 30.000 մարկը՝ 1000-ական մարկի փոխատվության տեսքով, ստանալ 30 փոխատուներից:⁸¹ Հուլիսին 30

⁷⁸ St' u **M. Schünemann**, Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in Khoi, „ChOr“, 1905, S. 69:

⁷⁹ Այդ ծրագրի իրագործման դեպքում ձեռնարկություններն ի վիճակի կլինեին ոչ միայն ինքնուրույն գոյատևել, այլ ունենալ շահույթներ. տե՛ս **J. Lepsius**, Daheim und draußen, S. 127:

⁸⁰ St' u „ChOr“, 1905, S. 71-72:

⁸¹ St' u **M. Schünemann**, Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in Khoi, S. 67:

փոխատուներից 7-ը արդեն գտնվել էին, և դրամի հայթայթումը շարունակվում էր:⁸² Հայտնի է նաև, որ ընդլայնվող աշխատանքներում Մ. Շյունենմանին օգնելու նպատակով ամռանը Խոյ էր ուղարկվել երկրորդ աստղազգործ վարպետը՝ Ռոսները, որի հետ, ձեռնարկությունների զինման համար, առաքվել էին նաև սարքավորումներ:⁸³

Ամենայն հավանականությամբ, սակայն, արհեստագործության զարգացման այդ ծրագիրը չի իրագործվել, իսկ եթե կյանքի է կոչվել, ապա՝ մասամբ, քանի որ Պարսկաստանի ներքաղաքական իրադրության ապակայունացման պայմաններում դա խիստ անհավանական էր. 1907-1908 թթ., ինչպես տեղեկացնում էր Լեփսիուսն իր հրապարակումներից մեկում, այդ երկրում ծավալվող հեղափոխական պայքարի, երթևեկության ու առևտրի դադարեցման հետևանքով որքանոցի ձեռնարկությունները բոլորովին չէին գործում:⁸⁴

Խոսքը վերաբերում է Պարսկաստանում «Ժողովրդի ներկայացուցիչների» սահմանադրական ընդդիմադիր կուսակցության կողմից 1907 թ. կեսերին շահի կառավարության դեմ ծավալված սուր պայքարին, որի նպատակն էր զավթել իշխանությունը: Արյունահեղ պայքարը կարճ ժամանակում տարածվեց երկրի բոլոր շրջաններում, և արդեն 1908 թ. Թավրիզում, Սպահանում, Շիրազում, Քերմանշահում, Մազենդերայում, Աստրաբադում, Լարստանում և Պարսկաստանի այլ խոշոր կենտրոններում կազմել էին ժամանակավոր ինքնուրույն կառավարություններ, որոնք այլևս շահին չէին ենթարկվում: Խոյը, որ հարում էր հեղափոխականներին, բնականաբար, նույնպես հայտնվեց պատերազմական իրավիճակում՝ հարկադրված լինելով դիմագրավել կառավարամետ Մակուի զորագնդերի հարձակմանը: Եվ քանի որ Մակուի Սարդարի կոչով՝ Խոյի դեմ պատերազմում ավարտության

⁸² Տե՛ս **C. Rubitschung; J. Lepsius**, Helft suchen!, S. 105:

⁸³ Տե՛ս **J. Lepsius**, Daheim und draußen, S. 126:

⁸⁴ Տե՛ս Generalversammlung der Deutschen Orient-Mission, „ChOr“, 1908, S. 90:

հույսով նրան միացան նաև շրջակայքում ապրող քրդերը, Խոյի հայ բնակչության, նաև որբանոցի համար ստեղծվեց անվերահսկելի ու խիստ վտանգավոր իրավիճակ:⁸⁵

Միաժամանակ ներկուսակցական պայքարը, կենտրոնախույս ուժերի հաջողությունները և ընդհանուր քառասյին վիճակը պատճառ դարձան, որ Թուրքիան նույնպես գործուն քայլեր ձեռնարկի Պարսկաստանի հյուսիսային հատվածում տարածքներ ձեռք բերելու ուղղությամբ: Օգտվելով իրադրությունից՝ Թուրքիան 1907 թ. գրավեց Ուրմիայի և Սաուլբուլաղի միջև ընկած քրդաբնակ տարածքները,⁸⁶ ինչի հետևանքով քրդերը, լքելով իրենց բնակավայրերը, ներխուժեցին հարևան մահմեդական և քրիստոնյա գյուղերը: Ինչպես տեղեկացվում էր ԳԱԱ-ի կոչերից մեկում, արդեն 1908 թ. ապրիլին նրանք Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի շրջակայքում ավերել էին թուրքական բազմաթիվ գյուղեր, բնակչությանը կոտորել և թալանել՝ մեծ սպառնալիք դառնալով նաև նշյալ քաղաքների համար:⁸⁷ Քրդերի ավերումն ու թալանն առավել մեծ չափերի հասավ տարեվերջին: 1908 թ. դեկտեմբերից մինչև 1909 թ. մայիս Խոյի շրջակայքում նրանք հիմնահատակ ավերել էին թուրքական մոտ 60 գյուղ:⁸⁸

Այն փաստը, որ Սարդարի և նրան միացած քրդերի գործողությունները հիմնականում ուղղված էին թուրք բնակչության դեմ, ուներ իր պատճառները: Չնայած հայերը Խոյում և տարածաշրջանում թվաքանակով քիչ էին, քան թուրքերը, պարսիկները կամ քրդերը, սակայն համարվում էին բնակչության ամենաուժեղ տարրը, քանի որ, ինչպես տեղեկացնում էր Ա. Հառնակը, կռվում անգերագանցելի էին և «իրենց քաջության շնորհիվ ամենուր սարսափ էին տարածել»⁸⁹ Խոսքը, անշուշտ, վերաբերում էր այդ

⁸⁵ Տե՛ս **A. Harnack**, Unruhen in Persien, „ChOr“, 1907, S. 147:

⁸⁶ Տե՛ս **R. Schäfer**, Geschichte der Deutschen Orient-Mission, S. 56:

⁸⁷ Տե՛ս „Generalversammlung“, „ChOr“, 1908, S. 69:

⁸⁸ Տե՛ս **A. Harnack**, Erretung, „ChOr“, 1909, S. 100:

⁸⁹ Անդ, էջ101:

իրադարձությունների ընթացքում կազմավորված հայկական զինված մի շարք խմբերին. չնայած նրանք պատերազմող կուսակցություններից որևէ մեկին չէին հարում և նպատակ ունեին միայն ապահովել հայ բնակչության անվտանգությունն ու սահմանափակվել ինքնապաշտպանությամբ, այնուամենայնիվ, Խոյին սպառնացող ընդհանուր թշնամու՝ քրդերի դեմ համատեղ պայքարը նպաստում էր նրանց և թուրքերի մերձեցմանը եւ, ինչպես Հառնակն էր վկայում, Խոյի և շրջակայքի թուրք բնակչությունը հայ փոքրաթիվ «հեղափոխականների» պաշտպանության ներքո առավել ապահով էր զգում «սպառնացող քրդական հորդանների» դեմ:⁹⁰

Հատկանշական է, որ պատերազմող երկու կուսակցություններն իրենց հաղթանակի բանալին տեսնում էին հայերի ձեռքում, ուստի ջանում էին նրանց հետ դաշնակցել, իսկ եթե դա անհնար էր, ապա՝ պահպանել չեզոք հարաբերություններ: Այդ պատճառով, ինչպես նշում էր Ա. Հառնակը, Մակուի գորաբանակի ղեկավարները շարունակ հայտարարում էին, որ նրանք հայերի դեմ ոչինչ չունեն, այլ կամենում են միայն պատժել «թուրք խռովարարներին»: Այդ բանակում այն համոզումն էր իշխում, որ Խոյը վաղուց իրենց ձեռքում կլիներ, եթե «մեկ դյուժին հայ հեղափոխականներն իրենց դեմ չկռվեին»:⁹¹

Ինչևէ, չնայած հայերը չեզոք և ինքնապաշտպանական դիրքորոշում էին որդեգրել, ու 1908 թ. նրանց մարտունակության շնորհիվ հայկական գյուղերը (Ցեղավար, Շորաֆ, Դիգա, Կարանջալու և այլն) հիմնականում զերծ էին մնում Մակուի գնդերի և նրանց

⁹⁰ Տե՛ս **A. Harnack**, Wandlungen in Persien, „ChOr“, 1910, S. 12. «Այդ պայքարի, հուզումների և վտանգների մեջ տեղի ունեցավ թոհչքային փոփոխություն մահմեդականների և քրիստոնյաների փոխհարաբերության մեջ, հայերը վճռական առավելություն ունեին. նրանք հուսալիորեն պաշտպանված էին իրենց «հեղափոխականների» միջոցով, որոնց համարձակությունը ողջ երկրում հռչակված էր ու երկյուղ էր ներշնչում, և կառավարության կողմից, հավանաբար քաղաքական դրդապատճառներով, մեծագույն հարգանքի էին արժանանում: Նրանք մեծավ մասամբ սահմանափակվում էին ինքնապաշտպանությամբ». անդ, էջ 29-30:

⁹¹ **A. Harnack**, Erretung, „ChOr“, 1909, S. 101.

դաշնակցած քրդերի ասպատակություններից, այնուամենայնիվ, Խոյի անկումը կարող էր ճակատագրական լինել նաև հայերի համար: Քաղաքի գրավման վտանգն առավել ակնառու դարձավ 1909 թ. սկզբին, երբ Մակուի քրդական ջոկատներն արագ առաջանում էին դեպի Խոյ:⁹² Կասկած չկար, որ նրանց ներխուժման դեպքում նույնիսկ որբանոցը չէր խնայվի: Ուստի, Հառնակը մարտի 1-ին դիմեց Թեհրանի գերմանական ներկայացուցչությանը՝ խնդրելով նրա միջնորդությունը, որ Պարսկաստանի կառավարությունը Խոյի գրավման դեպքում Սարդարին պարտավորեցներ հոգ տանել որբանոցի անվտանգության մասին: Գերմանիայի ներկայացուցիչն իր հերթին այդ նամակի հիմամբ դիմեց Պարսկաստանի արտաքին գործերի նախարարին, շահի գնդերի հրամանատարին, ինչպես և շահի կողմնակից քուրդ առաջնորդներին՝ խնդրելով համապատասխան հրամաններով ապահովել Խոյի և Ուրմիայի որբանոցների անվտանգությունը:⁹³

Այդ միջոցառումները, սակայն, հազիվ թե որևէ ազդեցություն գործեին քուրդ խուժանի վրա, և որբանոցն ապրում էր մշտական երկյուղի մեջ: Ի վերջո, 1909 թ. մարտի 13-ին հեղափոխականները և նրանց հետ միասին Խոյի պաշտպանության համար կովող հայերը քաղաքի մատույցներում քրդերից պարտություն կրեցին, և ողջ բնակչությունը մատնվեց խուճապի: Քաղաքի հայաբնակ արվարձանային թաղամասերի բնակիչները, լքելով իրենց տները, հոծ զանգվածով գնում էին միակ հուսալի վայրը՝ որբանոց, որը նրանց առջև բացել էր իր դռները: Հսկա կառույցի բոլոր սենյակները, նաև հիվանդասենյակը, մառանն ու արհեստանոցը հաշվված ժամերի ընթացքում լցվեցին հայ փախստականներով: Ա. Հառնակը նրանց էր հատկացրել նաև իր բնակարանը: «Ես շաբաթներ ի վեր դրա համար նախապատրաստվել էի, - տեղեկացնում էր նա իր՝ մարտի 18-ին թվագրված նամակում: - Թե քանիսին ենք ապաստան տվել, ճշգրիտ

⁹² Տե՛ս **Klein**, Khoi bedroht, „ChOr“, 1909, S. 63:

⁹³ Անդ, էջ 64:

չեմ կարողացել հաշվել: Մակերեսային հաշվարկներով այդ թիվը տատանվում է 300-400-ի միջև»:⁹⁴

Բարեբախտաբար, անհասկանալի պատճառներով քրդերը քաղաք չմտան, այլ առժամանակ ամրացան Խոյի թուրքաբնակ արվարձաններից մեկում և 14 օր հետո, ավերելով Խոյի շրջակա գյուղերը, հեռացան:⁹⁵ Քրդերի դեմ լիարժեք հակակշիռ ստեղծվեց և քրդական ներխուժումների վտանգը վերացավ միայն 1912 թ. սկզբին, երբ ռուսական բանակը Պարսկաստանի հյուսիսային մի շարք այլ շրջանների հետ միասին գրավեց նաև Խոյը, և այնտեղ հաստատվեց խաղաղություն:⁹⁶ Իսկ մինչ այդ Խոյի իրադրությունը շարունակում էր մնալ ծայրաստիճան լարված:⁹⁷

Այսպիսով, որքանոցը ոչ միայն ծնողագուրկների օթևան և կրթօջախ էր, այլ վտանգի ու կարիքի դեպքում՝ նաեւ պատասպարան Խոյի և շրջակա գյուղերի հայության համար. առավել ծանր տարիներին այն շտապ օգնություն դարձավ նաև ունեգուրկների ու հիվանդների համար՝ առանց կրոնական և ազգային խտրականության նրանց ևս ցուցաբերելով բժշկական օգնություն:⁹⁸

⁹⁴ Տե՛ս **J. Lepsius**, Khoi bedroht, S. 71-72:

⁹⁵ Տե՛ս **A. Harnack**, Errettung, S. 99-100:

⁹⁶ Տե՛ս **A. Harnack**, Russland in Persien, „ChOr“, 1912, S. 71.

⁹⁷ Մայիսի սկզբին շահն ընդդիմության հետ հաշտություն կնքեց՝ վավերացնելով սահմանադրությունը: Նրան հաջորդը՝ Մուհամեդ Ալին, սակայն, ամռան սկզբին սահմանադրությունը չեղյալ հայտարարեց, որի հետևանքով քաղաքացիական պատերազմը վերստին բորբոքվեց, իսկ հուլիսի 15-ին սահմանադրականները գրավեցին նաև երկրի մայրաքաղաքը՝ նրան հարկադրելով հրաժարական տալ: Պարսկաստանի նոր շահ նշանակվեց 9-ամյա թագաժառանգ Ահմեդ Միրզան: Մուհամեդ Ալին, սակայն, կարճ ժամանակ անց իր կողմը գրավելով նաև քրդական մի քանի ցեղերի՝ հրահրեց մի նոր պատերազմ, որը ձգվեց մինչև 1911 թ. վերջը՝ ավարտվելով սահմանադրականների հաղթանակով. տե՛ս **Wegener**, Chronik der wichtigsten politischen Ereignisse in der Türkei und Persien, S. 190. հմմտ. **R. Schäfer**, Geschichte der Deutschen Orient-Mission, S. 74:

⁹⁸ 1908 թ. Խոյում ոչ մի բժիշկ չկար, հայ և մահմեդական հիվանդները դիմում էին որբանոցին՝ ստանալով անհրաժեշտ օգնությունը. տե՛ս **A. Harnack**, Bilder aus dem muhammedanischen Leben in Persien, „ChOr“, 1913, S. 35. հմմտ. **A. Harnack**, Errettung, „ChOr“, 1909, S. 102:

Աղքատներն ու հիվանդները որքանոցից պարբերաբար ստանում էին նաև սննդամթերք եւ դրամ: Չնայած այդ մասին վիճակագրական որոշակի տվյալներ չեն հաղորդվում, սակայն մարդասիրական այդ օգնությունն ուներ լայն ընդգրկում, առանց որի հարյուրավոր մարդիկ կդատապարտվեին սովահարության:⁹⁹

Ինչևէ, մասնաճյուղի երախտավոր գործունեությունը դեռ երկար կշարունակվեր, եթե չբռնկվեր աշխարհամարտը: Չնայած Պարսկաստանը պատերազմին չէր մասնակցում և համարվում էր չեզոք երկիր, այնուամենայնիվ, չէր կարող ամբողջովին խուսափել պատերազմական իրադարձություններից: Դեռ պատերազմի բռնկումից առաջ երկրի հյուսիսային հատվածում, նաև Խոյում դրության տերը ռուսական կազակային զորամասերն էին, ու քաղաքը փաստորեն ապրում էր ռազմական իրադրության պայմաններում՝ պատերազմում Թուրքիայի հավանական ներգրավումից հետո մարտական գործողությունների թատերաբեմ դառնալու տագնապով: 1914 թ. սեպտեմբերի 2-ին ռուսական հյուպատոսը կարգադրեց փակել Խոյի որբանոցը՝ դա պատրվակելով անգլիական բանկում հաստատության ունեցած պարտքով:¹⁰⁰ Չնայած Ա. Հառնակի հարցման միջոցով պարզ դարձավ, որ բանկը նման պահանջ չէր առաջադրել, այնուհետև որբանոցի կառավարչուհու և Թավրիզի գերմանական հյուպատոս Լիտենի կողմից՝ հիշյալ հրամանի առնչությամբ բողոքներ ուղղվեցին ռուսական, ամերիկյան հյուպատոսներին և Խոյի պարսիկ նահանգապետին, այնուամենայնիվ, դրանք էական արդյունք չտվեցին: Հաջողվեց միայն կարճ ժամանակով պահպանել երեխաների բնակության սենյակները և հետաձգել նրանց վտարումը, իսկ հաստատության մնացյալ

⁹⁹ Տե՛ս **S. Garabedian**, Khoi und unsere Arbeit, „ChOr“, 1912, S. 32-33:

¹⁰⁰ Քանի որ Գերմանիայի հետ կապը խզված էր, և այնտեղից օգնություն չէր կարող ստացվել, Ա. Հառնակը անգլիական բանկից վարկ էր վերցրել, և ըստ ռուսական կողմի՝ վերջինս պարտքը չվերադարձնելու պատճառով պահանջել էր որբանոցը փակել. տե՛ս **A. Harnack**, Die Schließung unseres armenischen Waisenhauses in Khoi durch die Russen, S. 168-169:

տարածքը՝ ներառյալ Ա. Հառնակի բնակարանը, հիշյալ օրը բռնագրավվեցին:

Որբանոցի շարժական գույքը կուտակվեց մի քանի սենյակում, իսկ Ա. Հառնակը, ժամանակավորապես ապաստանելով մի հյուղակում, հաջորդ օրը ձեռնամուխ եղավ երեխաներին որբանոցից դուրս բերելու և վստահելի հայ ընտանիքներին հանձնելու գործին: Մի քանի օրում որբանոցն արդեն իսպառ դատարկված էր: Ա. Հառնակը գրում է. «Պատերն առանց երեխաների տխուր էին... սակայն փորձում էի դիմանալ: Եթե ինձ հանգիստ թողնեին, լավագույն տարբերակը կհամարեի մնալը: Մնալու դեպքում ես կարող էի մեր տունը պաշտպանել հետագա ավերումներից, հետևել երեխաներին, հայերի համար, հավանաբար, դարձյալ բացել իմ տան դռները, եթե բանն իրոք հասներ ռուս-թուրքական պատերազմին: Այլապես ամեն ինչ ծանր ու տխուր էր: Մարդ իրեն զգում է իբրև ժանտախտով հիվանդ...»:¹⁰¹

Ա. Հառնակի համար, սակայն, անհնար էր մնալ Խոյում. նրա հասցեին արդեն հնչում էին լրտեսության մեղադրանքներ:¹⁰² Նրան կարգադրվեց մեկնել Թավրիզ. սեպտեմբերի 15-ին հայ երկու ուսուցչուհիների հետ մեկնեց այնտեղ՝ տեղավորվելով գերմանական հյուպատոսարանում:¹⁰³ Հոկտեմբերի վերջին, երբ Թուրքիան եւս մտավ պատերազմի մեջ, Թավրիզի գերմանական գաղութի դրությունը բարդացավ: Նրա անդամները, այդ թվում նաև Հառնակը հարկադրված դիմեցին ամերիկյան հյուպատոսությանը՝ հովանավորության խնդրանքով. վերջինիս միջամտությամբ ստանալով հայրենիք վերադառնալու թույլտվություն՝ նոյեմբերին մեկնեցին Գերմանիա:¹⁰⁴

Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև Ուրմիայի ասորական որբանոցը, որի գերմանացի աշխատակիցները (Ա. Ֆրիդեմանը և

¹⁰¹ Անդ, էջ 169-170:

¹⁰² Անդ, էջ 169:

¹⁰³ Անդ, էջ 174:

¹⁰⁴ St´u **A. Harnack**, Unfreiwillige Heimkehr, „ChOr“, 1915, S. 19-20:

օրիորդ Ռիխտերը), նոյեմբերի 4-ին երեխաներին ազատ արձակելով, վերադարձան Գերմանիա:¹⁰⁵

Պարսկաստանում գործող իհիստ գրաքննության պայմաններում, բնականաբար, անհնար էր այնտեղից փոստային կապով տեղեկություններ ուղարկել Գերմանիա, և ԳԱԱ-ն Խոյի որբանոցի փակման մասին առաջին տեղեկությունն ստացավ Ա. Հառնակի՝ Բուլղարիայով ուղարկված հակիրճ և սրտառուչ հաղորդագրությունից. «Ես այժմ Թավրիզի գերմանական հյուպատոսությունում եմ: Խնդրում եմ պարոն Լեփսիուսին տեղեկացրեք, որ որբ երեխաները լավ պահված են... Մեր իրերը փակվել և կնքվել են մի քանի սենյակներում, մնացածը վերցվել են կոզակների կողմից...»:¹⁰⁶

Կազմակերպության վարչությունն այնուհետև բողոքներ հղեց Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարությանը և Թեհրանի գերմանական դեսպանությանը՝ չեզոք երկրում «ռուսական հրամանով» գերմանական որբանոցների փակումը, կանանց ու երեխաների բռնի վտարումը դատապարտելով որպես միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտումներ:¹⁰⁷ Դրանք, սակայն, որևէ արդյունք չէին կարող տալ, և Խոյի որբանոցը հատկացվեց կոզակներին՝ որպես զորանոց:¹⁰⁸ Ինչ վերաբերում է Ա. Հառնակին, ապա վերադարձից հետո նա աշխատանքի նշանակվեց ռազմական գործարաններից մեկում՝ զբաղվելով բանվորուհիների սոցիալական ապահովության խնդիրներով:¹⁰⁹ Միաժամանակ նա ջանում էր տեղեկություններ հայթայթել Խոյի հայերի և որբանոցի երեխաների մասին՝ հուսալով պատերազմից հետո դարձյալ վերադառնալ այնտեղ ու շարունակել իր

¹⁰⁵ Տե՛ս **M. Friedemann**, Das Mutter-Annen-Buch, Potsdam 1927, S. 154-155. Ա. Ֆրիդեմանը մեկնումից առաջ կարողացավ միայն 4 որբի տեղավորել ընտանիքներում, իսկ մյուսները դարձյալ մնացին անօթևան. „Brief aus Urmia von unserem Waisenmädchen Sultü Temris“, „ChOr“, 1915, S. 93:

¹⁰⁶ Այն թվագրված էր՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 15. տե՛ս „Nachrichten von den Stationen“, „ChOr“, 1914, S. 144:

¹⁰⁷ Տե՛ս „Nachricht“, S. 174:

¹⁰⁸ Տե՛ս „Nachrichten von den Stationen“, S. 144-145:

¹⁰⁹ Տե՛ս „Aus Briefen unserer Mitarbeiter“, „ChOr“, 1917, S. 39-40:

առաքելությունը: Երթևեկության և փոստային կապի բացակայության պատճառով, սակայն, պատերազմի տարիներին նրան չհաջողվեց հավաստի տեղեկություններ ստանալ, իսկ հետագայում ստացված կցկտուր լուրերը հուսալքող էին: 1919 թ. սկզբին հայտնի դարձավ, որ Խոյի որբանոցը հիմնահատակ թալանված և ավերված էր,¹¹⁰ իսկ 1920 թ. ստացված տեղեկության համաձայն՝ 1917 թ. Խոյի ու շրջակա գյուղերի հայ բնակչությունը թուրքերի և քրդերի կողմից գրեթե ամբողջովին կոտորվել էր:¹¹¹ Ա. Հառնակը մեծ ջանքերի գնով կարողացավ 1921 թ. կապ ստեղծել իր երկու սաների՝ Շոդակաթ Բադալյանի և Թելլի Օհանյան-Գրիգորյանի հետ, որոնք հաստատեցին այդ տեղեկությունները:¹¹²

Ինչևէ, ԳԱԱ-ն այլևս հնարավորություն չունեցավ վերսկսել իր գործունեությունը Պարսկաստանում: Իսկ ինչ վերաբերում էր ընկերության՝ այնտեղ գտնվող սեփականությանը, ապա չնայած այդ երկրի կառավարությունը պաշտոնապես ստանձնել էր ինչպես Խոյի, այնպես էլ Ուրմիայի որբանոցների ու նրանց ունեցվածքի պահպանման պատասխանատվությունը,¹¹³ սակայն դա ուներ սուկ ձևական նշանակություն, և ԳԱԱ-ի վնասները երբեւէ չփոխհատուցվեցին:

Ашот Айруни, Проармянская активность немецких гуманистов в Персии после резни Хамида - После разнудывания Амидской резни основанная Иоганнесом Лепсиусом организация "Восточная миссия" ещё с 1896 года предприняла спасательные работы находящихся в крайней нужде армян, переживших резню. Кроме других мест спасательные убежища были созданы также в Персии, где приютились

¹¹⁰ St' u **A. Harnack**, Aus Persien, „ChOr“, 1919, S. 7:

¹¹¹ St' u **A. Harnack**, Brief an die Pflegeeltern der Khoier Waisen Kinder, „ChOr“, 1921, S. 2:

¹¹² St' u **A. Harnack**, Nachrichten aus Persien, էջ 63. հմմտ. „Briefe aus Persien an Frl. Harnack“, „ChOr“, 1922, S. 25:

¹¹³ St' u **A. Harnack**, Die Schließung unseres armenischen Waisen Hauses in Khoi durch die Russen, „ChOr“, 1914, S. 172-174:

многотысячные армянские и ассирийские беженцы. В статье освещаются осуществлённые организацией арменофильские работы в Персии, которые непрерывно продолжались до разрастания Первой мировой войны. Благодаря им стало возможным спасти многочисленных армянских сирот и беспомощных вдов, которые, в противном случае, были бы приговорены к голодной смерти. В статье много и, в частности, в первый раз посредством включённых в научную циркуляцию первоисточников освещаются не только вышеуказанные спасательные работы, но и те методы и принципы, согласно которым они осуществлялись. Однозначно отрицая осуществление проповедничества вероотступничества верующих Армянской апостольской церкви и находящихся под их опекой армянских сирот, организация и действующие в Персии её сотрудники не только исчерпывающе обосновали свою позицию, но и подвергли острой критике ряд стереотипов, укоренившихся на Востоке об Армянской апостольской церкви и о народе. Работы убежища освещаются в контексте происходивших в Персии межгородских событий.

Ashot Hayruni, Pro-Armenian activity of German humanists in Persia after Hamid's massacre - After the collapse of the Hamidian massacre, „The German Eastern Mission“ organization, founded by Dr. J. Lepsius, has been set off since 1896 for the salvation of those Armenians who have survived the massacres and were in extreme depravity. Among other sites, rescue stations were established in Persia, where thousands of Armenian and Assyrian refugees were sheltered. The article outlines the activities of the organization implemented by in Persia, which continued uninterruptedly until the outbreak of World War II. Thanks to these, it became possible to save a large number of Armenian orphans and helpless widows who were otherwise condemned to starvation. The article covers, many and partly for the first time in scientific circulation, not only the above-mentioned rescue works, but also the principles and methods

according to which they were implemented. By unequivocally rejecting the apostolic beliefs of the Armenian Apostolic Church and the proselytizing campaign among the Armenian orphans under its patronage, the organization and its employees in Persia not only did substantiate their position but also harshly criticized some Western stereotypes about the Armenian Apostolic Church and the Armenian people. The station works are covered in the context of domestic political events in Persia.